

Concept Onderwijsvisie D66

Onderwijspanel PPC

Piet Boot, Wim Kokx, Jan Wouter Langenberg, Frank van Mil,
Ton Monasso, Wim Pelgrim, Ad van Vugt en Bas Werker

24 oktober 2008

Preambule

Onderwijs is een thema waar D66 zich sterk mee verbonden acht. In verkiezingscampagnes, kabinetsformaties en het parlement heeft de partij zich zeker de afgelopen jaren veelvuldig ingelaten met en uitgelaten over het onderwerp. Naar de mening van de Permanente Programmacommissie is de tijd rijp voor een fundament voor de onderwijsvisie, die zelden expliciet is omschreven of ter discussie is gesteld. Met het instellen van het onderwijspanel, dat in dit discussiestuk een voorzet voor een onderwijsvisie doet, hoopt de commissie bij te dragen aan verdieping van het debat en het leggen van een basis voor verdere gedachte- en standpuntvorming binnen de partij. Dit discussiestuk zal in de aanloop naar het voorjaarscongres van 2009 verder worden aangescherpt en daar in een definitieve versie worden gepresenteerd.

Inleiding

Het onderwijs is voor ieder individu en de maatschappij als geheel van grote waarde. D66 hecht aan een onderwijsbeleid dat recht doet aan de verschillende functies die onderwijs heeft en dat is gebaseerd op vertrouwen op de kracht van mensen.

Onderwijsbeleid moet toekomstgericht zijn; beslissingen die vandaag worden genomen hebben hun effect op mensen van deze en de volgende generatie. In een wereld die onderhevig is aan diverse veranderingen moet het onderwijs dynamisch zijn en makkelijk kunnen reageren op andere vragen vanuit de leerling, arbeidsmarkt en samenleving.

Veranderende wereld

De wereld van vandaag is anders dan die van tien of vijftien jaar geleden en zal over dertig jaar weer anders zijn. D66 beseft dat de toekomst geen gegeven is, maar dat wij er mede vorm aan geven. Een aantal belangrijke maatschappelijke veranderingen zijn de veranderde positie van instituties als school en overheid en het daarmee samenhangende gezag dat niet langer vanzelfsprekend is, de manier waarop mensen zin geven aan hun leven, het opkomen van een netwerkmaatschappij, veranderen van leren en didactiek door de opkomst van nieuwe middelen en de verregaande internationalisering.

Vroeger had de leraar, docent of professor op basis van zijn functie al een gezaghebbende functie. De school was het instituut waar je kennis van de wereld werd bijgebracht en na die schoolperiode vond je een baan waarmee je zin gaf aan je leven of die je in staat stelde om binnen kerk, gezin of vereniging zin te geven aan je bestaan.

De wereld van vandaag is anders: de individualiteit van de mens is veel centraler komen te staan en we moeten leren omgaan met verschillen tussen mensen. De mens moet zelf de vraag naar de zin van zijn of haar leven beantwoorden, zonder dat vanuit kerk, gezin en samenleving een duidelijk antwoord op die vraag wordt aangereikt. De wereld wordt bovendien steeds kleiner en niet alleen vaste ankerpunten als kerk en maatschappelijke rol, maar ook land en identiteit, zijn op losse schroeven komen te staan.

Bovendien verandert onze maatschappij in een netwerkmaatschappij waar het opgenomen worden in de samenleving voor een belangrijk deel drijft op de zelfredzaamheid van het individu. Ook zaken als leiderschap en gezag zijn in het samenspel van een grotere individualiteit en de opkomende netwerkmaatschappij aan verandering onderhevig. Respect en gezag moeten worden verdiend, niet alleen door leraren, docenten en professoren, maar ook door politici en instituten als de overheid of de onderwijsinstellingen.

Daarnaast is het onderwijs in de afgelopen vijftig jaar ook sterk veranderd; niet alleen door veranderde inzichten en veranderd beleid, maar ook doordat leren niet meer alleen binnen een schoolgebouw plaatsvindt tussen het vierde en zestiende levensjaar. Technische mogelijkheden als de televisie, de computer en het internet, maatschappelijke veranderingen als de stimulans je om te scholen bij arbeidsongeschiktheid en de verschoven aandacht van kennis naar vaardigheden hebben het onderwijs inhoudelijk en wat betreft vorm verandert.

Het onderwijssysteem moet dan ook robuust genoeg zijn om de kwaliteit van het onderwijs te waarborgen, maar flexibel genoeg zijn om met maatschappelijke veranderingen om te kunnen gaan.

De functies van het onderwijs

In het onderwijsveld worden vier functies onderscheiden¹. Het bestaan daarvan is een gegeven, de invulling is echter een politieke keuze. We zullen achtereenvolgens de kwalificatiefunctie voor het individu, de socialisatiefunctie, de selectie- en allocatiefunctie en de kwalificatiefunctie voor de arbeidsmarkt de revue laten passeren.

Deze functies grijpen op elkaar in en kunnen daarom niet zonder elkaar worden bekeken. Toch hebben wij een volgorde aangebracht in deze vier functies. Wij starten daarbij vanuit het individu. Wanneer een individu een opleiding heeft gevolgd en zich bewust is geworden van zijn talenten, leert hij ook welke sociale eigenschappen vereist zijn om in de maatschappij staande te blijven en wordt hij door het onderwijssysteem begeleid (selectie en allocatie) om op een geschikte plaats op de arbeidsmarkt te komen.

Deze lijn werkt, al is dat wat ons betreft minder sterk, ook in de omgekeerde volgorde: de arbeidsmarkt bepaalt de eisen die zij stelt aan medewerkers. Daarop worden de selectie- en allocatiecriteria aangepast, die vervolgens bepalen hoe het onderwijs mensen vormt als onderdeel van de maatschappij (socialisatie) en mensen helpt zich te ontplooiën (individu).

Kwalificatiefunctie voor het individu

Kwalificatie voor het individu betekent dat een mens door het volgen van onderwijs in staat wordt gesteld zich staande te houden in deze wereld. Kennis, vaardigheden en houdingen om in het levensonderhoud te voorzien, het leven zo te organiseren dat geen steun van de overheid of een andere organisatie noodzakelijk is.

Binnen deze functie stelt D66 de volgende uitgangspunten centraal:

- Een minimumniveau dat zo veel mogelijk mensen in staat stelt zelfstandig en onafhankelijk hun leven in te richten;
- Waardering voor verschillen in mogelijkheden van mensen en ruimte voor maatwerk in opleidingstempo en –niveau.

Onderwijs draagt ontegenzeggelijk bij aan zelfontplooiing. Door leerlingen kennis te laten maken met een verscheidenheid aan kennisgebieden, opvattingen en mensen zijn zij in staat om later hun eigen keuzes te maken, die bijdragen aan het door henzelf gekozen ontwikkelingspad. Het aanbod aan keuzerichtingen wordt daarbij niet eenzijdig gedicteerd door de vraag naar cognitieve vaardigheden, maar er is ook expliciete ruimte voor persoonlijke ontwikkeling.

In de afgelopen decennia heeft een ontwikkeling plaatsgevonden die minder ruimte geeft voor individuele verschillen in leertempo en leerniveau. De verzakelijking van leerwegen in het hoger onderwijs, afgebroken tussenwegen in het voortgezet onderwijs en het meestal dwingende advies van de Cito-toets zorgen ervoor dat mensen die bovengemiddeld of benedengemiddeld presteren of die op een eerder of later tijdstip gaan werken aan hun eigen ontwikkeling weinig kansen krijgen om hun talenten te benutten en te ontwikkelen. De hoge uitval in voornamelijk het vmbo en het mbo, het niet langer deelnemen aan de Cito-toets door diverse basisscholen in Nederland en de oprichting van scholen als de Leonardo School voor hoogbegaafde leerlingen zijn hier duidelijke signalen van. D66 wil dat onderwijsinstellingen de ruimte krijgen om zowel leerlingen die extra begeleiding nodig hebben als leerlingen die extra uitdaging nodig hebben te bedienen. Dé leerling bestaat niet en er moet voor leerlingen ruimte zijn om hun eigen studieroute te kiezen. De overheid heeft hierop echter weinig invloed, het is de rol van de onderwijsinstelling om hier invulling aan te geven.

Wel heeft de overheid invloed op de architectuur van het onderwijs. Dit houdt in dat de overheid vaststelt welke onderwijstypen en onderwijsniveaus er zijn, zoals het huidige basisonderwijs, vmbo, havo, vwo in het middelbaar onderwijs en mbo, hbo en universitair vervolgonderwijs. Daarnaast stelt de overheid, op advies van het onderwijsveld, de eindtermen voor het onderwijs vast. Door bij te dragen aan een architectuur die het mogelijk maakt dat leerlingen vele wegen naar hun eigen ontplooiing kunnen kiezen, kan het onderwijs maatwerk leveren.

---

¹ Gebaseerd op: Onderwijsraad, *Sturen van vernieuwende onderwijspraktijken*, Den Haag: Onderwijsraad, 2007.

Socialisatiefunctie

Socialisatie is een lastig onderwerp, omdat al snel het idee kan ontstaan dat het gaat om het bouwen aan een modelburger met een door de politiek omschreven normen- en waardenpatroon. Maatschappelijke opvattingen veranderen, en de meerderheid mag niet via het onderwijs haar culturele wil opleggen aan minderheden. De uitkomsten van socialisering zijn altijd een afspiegeling van de opvattingen in de maatschappij als geheel. Het onderwijs is niet het juiste middel om maatschappijveranderingen te willen bewerkstelligen.

Socialisatie heeft in dit stuk een andere betekenis. De onderwijsinstelling is een afspiegeling van de samenleving, doordat daar - als afgeleide van het normale onderwijsproces - conflicten ontstaan, vriendschappen worden gesloten, resultaten moeten worden nagestreefd, teleurstellingen moeten worden verwerkt en met verschillen tussen mensen moet worden omgegaan. Het socialisatieproces heeft in deze betekenis een bijna automatisch verlopend karakter.

Binnen de socialisatie functie stelt D66 de volgende uitgangspunten centraal:

- Maatschappijveranderingen moeten niet worden bewerkstelligd met onderwijs als middel;
- Goed onderwijs dient leerlingen bewust te maken van de democratische normen en waarden;
- Voor D66 is de kwaliteit van een onderwijsinstelling leidinggevend, niet de kleur.

Toch heeft het onderwijs ook een bijzondere bijdrage aan de socialisatie te leveren en dat is het overdragen van kennis van de manier waarop mensen met elkaar kunnen samenleven. Onderwijs moet mensen ervan bewust maken dat de manier waarop wij leven op een bepaalde manier is vormgegeven en dat ieder individu een stuk vrijheid opgeeft om die samenleving mogelijk te maken. Zich bewust zijn van die verhouding tussen individu en de rol in de samenleving is een onderdeel van de socialisatiefunctie van het onderwijs.

Een veelgehoord sociaal vraagstuk in het onderwijsveld is het bestaan van witte en zwarte scholen. D66 is hier kort en duidelijk over: gemengde onderwijsinstellingen moeten geen doel op zich zijn; het gaat om het in harmonie kunnen samenleven van mensen. Het grote probleem bij het voorkomen van segregatie is dat dit nauwelijks realiseerbaar is, zonder het fundamentele recht van ouders voor de schoolkeuze van hun kind op te geven. Daarnaast drukt de wens om integratie in het onderwijs te bevorderen een wens naar assimilatie of volledige menging uit, maar dat moet wat D66 betreft niet het doel zijn: sturing op basis van kwaliteit staat voorop. De kwaliteit van het onderwijs kan zelfs gebaat zijn bij differentiatie.

Selectie- en allocatiefunctie

Selectie en allocatie houdt in dat ieder mens zich tijdens het volgen van onderwijs bewust wordt van zijn kwaliteiten, talenten en mogelijkheden. Het onderwijssysteem helpt daar bij door mensen te selecteren op basis van die kwaliteiten en ieder mens naar de voor hem of haar beste plek in onze maatschappij te begeleiden.

Binnen deze functie stelt D66 de volgende uitgangspunten centraal:

- Standaardisering van curricula en eindtermen is zinvol zolang het als middel, en niet als doel wordt beschouwd;
- Selectie moet niet onomkeerbaar zijn;
- Waar het gaat om het speciaal onderwijs moet een pragmatische aanpak worden gekozen;
- Maatwerk is nodig om mensen op de voor hen beste plek te krijgen.

Standaardisering van curricula en eindtermen maakt het mogelijk om op basis van diploma's een snelle inschatting te maken van iemands kennis en vaardigheden. Dat is belangrijk om de juiste match tussen leerling en onderwijsaanbod te kunnen maken, flexibiliteit te garanderen (als mensen verhuizen binnen of buiten Nederland of een andere onderwijsinstelling willen kiezen) en voor werkgevers om een voorselectie te maken van geschikte werknemers. De categorisering die gepaard gaat met standaardisatie heeft als nadeel dat het een simplificering van de werkelijkheid betreft.

D66 ziet standaardisering altijd als middel en nooit als doel. Waar mogelijk moeten afwijkingen worden toegestaan. Ook moeten fouten kunnen worden hersteld en veranderingen bij leerlingen worden geaccordeerd. Een plaatsing in een bepaald onderwijsniveau moet altijd de ruimte laten om later te kunnen doorstromen in een ander type onderwijs, niet in de laatste plaats omdat selectie nooit perfect is, en leerlingen zich kunnen ontwikkelen. Eén-kans-politiek belet veel leerlingen tot hun recht te komen, geeft de lagere niveaus een slecht imago en leidt tot verkrampte reacties bij ouders. Een andere reden om doorstroommogelijkheden open te houden ligt in het besef dat vroegtijdig

selecteren van leerlingen, op een leeftijd waarbij zij nog nauwelijks zelfkennis hebben, grote nadelen kent. Het uitstellen van keuze is echter eveneens problematisch, omdat het in de tussenliggende periode geen differentiatie mogelijk maakt (en daarmee veel leerlingen geen onderwijs op het juiste niveau biedt) en kostbare en onzekere systeemwijzigingen nodig zijn.

Uit dit dilemma is te ontsnappen door niveaukeuzes slechts een voorlopig karakter te geven. Niet elke verandering hoeft daarbij binnen het traditionele systeem plaats te vinden. De snelwegen van het voortgezet onderwijs kunnen worden gecombineerd met kronkelweggetjes naar boven én naar onderen, met als doel dat iedereen op het juiste niveau onderwijs kan volgen. Erkenning van verworven competenties en duale leerwerktrajecten kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het inhalen van bij nader inzien verkeerde keuzes.

Omdat ieder mens onderwijs geniet in Nederland, herbergen onderwijsinstellingen ook mensen met sociale problemen, leerproblemen of een problematische thuissituatie. Het onderwijs moet met al deze problemen die niet direct onderwijsgerelateerd zijn om kunnen gaan. Daarbij zullen op bepaalde momenten en in bepaalde gevallen keuzes moeten worden gemaakt, waarbij er een spanningsveld is tussen de vrijheid van het individu en de groep waarin het onderwijs wordt gevolgd.

Wanneer de vrijheid van het individu om naar het regulier onderwijs te gaan, de kansen van de rest van de klas om zich voldoende te ontplooiën negatief beïnvloedt, moet gekozen worden voor het speciaal onderwijs. Ook moeten onderwijsinstellingen de vrijheid hebben om leerlingen te weigeren, waarvan zij verwachten hen niet voldoende te kunnen begeleiden en wanneer de kwaliteit van het onderwijs aan velen hieronder lijdt. Ook in deze gevallen is maatwerk het devies.

Bovendien geldt voor deze functie, evenals voor de kwalificatiefunctie voor het individu, dat de overheid moet helpen om de architectuur van het onderwijs zo in te richten dat onderwijsinstellingen meer maatwerk kunnen leveren en een adequate selectie en allocatie wordt gewaarborgd.

Kwalificatiefunctie voor de arbeidsmarkt

Kwalificatie voor de arbeidsmarkt wil zeggen dat het onderwijs mensen die kennis, vaardigheden en houdingen bijbrengt die nodig zijn om een (bepaalde) positie op de arbeidsmarkt te verkrijgen. De eisen die gesteld worden door de arbeidsmarkt bepalen voor het goed vervullen van deze functie een deel van de inhoud van het onderwijs.

Binnen deze functie stelt D66 de volgende uitgangspunten centraal:

- Een kerncurriculum en de leerplicht zijn noodzakelijk voor een minimumniveau van zelfredzaamheid;
- De overheid moet waken voor overspecialisatie in het beroeps- en hoger onderwijs;
- De overheid heeft de eindverantwoordelijkheid voor de basiskwaliteit van elke onderwijsvorm.

Leerlingen worden gestimuleerd het maximale uit zichzelf te halen, met rekenschap van hun eigen talenten en niveau, of dat nu op cognitief, sociaal of creatief vlak is. Er wordt gestreefd naar een minimumniveau van zelfredzaamheid bij iedereen, wat het bestaansrecht vormt voor een kerncurriculum en de leerplicht.

Wel is het nodig te beseffen dat dit minimumniveau niet voor iedereen haalbaar zal zijn. Net zoals er mensen excelleren en extra uitdaging nodig hebben, zijn er mensen die altijd hulp van anderen nodig zullen hebben om tot hun recht te komen. Daarvoor moeten onderwijsinstellingen en de overheid hun ogen niet sluiten, maar mogelijkheden bieden om ook hen een opleiding te bieden die hen kansen geeft op de arbeidsmarkt.

De overheid heeft een bijzonder belang en een bijzondere verantwoordelijkheid bij het bieden van kansen aan iedereen. Het waarborgen van een goed algemeen onderwijsniveau en het bestrijden van achterstanden zijn daarbij leidend. Uitval of onnodige laaggeschooldheid hebben grote consequenties voor individuen en de samenleving, die moeilijk te herstellen zijn. Ook beschikt deze groep in de regel over weinig mogelijkheden om hun onderwijsniveau te verhogen door eigen initiatieven te nemen.

Binnen het curriculum van het primair en voortgezet onderwijs en bij de definiëring van opleidingen in het beroeps- en hoger onderwijs moet gewaakt worden voor overspecialisatie. De behoefte van de arbeidsmarkt op de lange termijn is zeer moeilijk te voorspellen. Met die kennis, én het inzicht dat talenten en interesses niet statisch bepaald zijn maar gedurende de kindertijd kunnen veranderen, moet gestreefd worden naar brede opleidingen met een basisniveau aan kennis en vaardigheden. Naast de brede basis kan er uiteraard nog ruimte zijn voor specialisatie en eigen keuze.

De overheid heeft een eindverantwoordelijkheid om de basiskwaliteit van elke onderwijsvorm te garanderen. Daarbij kan een terughoudend instrumentarium worden gebruikt. Er moeten echter

voldoende mogelijkheden zijn voor de overheid of andere publieke organen om in te grijpen als het misgaat.

Actoren

Niet alleen binnen de hierboven behandelde functies zijn beleidsveranderingen nodig om het onderwijs in Nederland robuuster en dynamischer te maken. Ook veranderingen bij de actoren in het onderwijsveld leveren een bijdrage aan het ontwikkelen van het onderwijs. De actoren die de revue passeren zijn de docenten, onderwijsinstellingen, ouders en de overheid. Deze lijst actoren is niet volledig, maar biedt een startpunt voor verdere discussie.

Docenten

Het vak van docent dient in alle onderwijssoorten opnieuw gewaardeerd te worden. Het is nodig om de aantrekkelijkheid van het beroep te verhogen én een kwaliteitsslag te maken. D66 ziet het docentschap als professie. Daarbij hoort dat er minimeisen worden gesteld aan het opleidingsniveau en de kwaliteit van zittende en nieuwe docenten.

Docenten zelf, vakgenoten en onderwijsinstellingen hebben alle een belangrijke rol in het bewaken en ontwikkelen van de kwaliteit van de docent. Hiervoor kan beloningsdifferentiatie een middel zijn. Landen als Finland, Zuid-Korea en Nieuw-Zeeland hebben bewezen dat een exclusievere aanpak statusverhogend werkt.

De arbeidsrelatie tussen docenten en onderwijsinstellingen moet professioneel zijn. Dit houdt in dat docenten op hun functioneren kunnen worden aangesproken; zowel in positieve als in negatieve zin. Instellingen hebben de ruimte voor taakdifferentiatie en armslag om verdere opleiding van docenten mogelijk te maken.

Onderwijsinstellingen

Onderwijsinstellingen moeten professionele werkgevers zijn, waarbij zij worden aangesproken op de resultaten hiervan. Daarbij moeten perverse prikkels ten opzichte van de vier functies die eerder zijn onderscheiden als gevolg van financiering worden tegengegaan. De kwaliteit van een onderwijsinstelling heeft dan ook niet alleen met het geleverde 'bedrijfsresultaat' te maken

Ook richting docenten hebben onderwijsinstellingen een belangrijke taak, namelijk het controleren van de kwaliteit van docenten. Uit onderzoek blijkt een direct verband tussen de kwaliteit van de docent en het leerresultaat (ook op de langere termijn) van de leerling. Via regelmatige functiebeoordelingen moet gestuurd worden op continue kwaliteitsverbetering van het onderwijzend personeel.

Voor het kwaliteitstoezicht kiest D66 om twee redenen voor een proportionele aanpak. Aan de ene kant doet het dat om innovatie mogelijk te maken, lokale betrokkenheid te stimuleren en professionele docenten ruimte te geven. Aan de andere kant erkent het dat kwaliteit een diffuus begrip is, dat moeilijk eenduidig gedefinieerd kan worden en dat een neutraal perspectief daarin niet bestaat.

De overheid stelt in elke sector een set minimeisen vast, waar iedere onderwijsaanbieder zich aan dient te houden. Het gaat daarbij om relatief objectieve en makkelijk meetbare normen als het respecteren van de Nederlandse wetgeving, kwalificatieniveau van docenten en niveau van degenen die het onderwijs verlaten in relatie tot hun startniveau.

Waar de overheid signalen krijgt dat deze normen worden geschonden, of dit zelf constateert, moet de mogelijkheid bestaan om snel in te grijpen. Afhankelijk van de ernst van de problemen kan dit variëren van het opleggen van een standaardcurriculum en -methode tot het onder curatele stellen van de onderwijsinstelling door de minister. Omgekeerd is dit te beschouwen als het belonen van goede instellingen, doordat zij relatief meer ruimte krijgen dan zwakkere collega's.

Naast het handhaven van de minimumnormen, stimuleert de overheid ook horizontale verantwoording. Zij verplicht elke onderwijsinstelling tot het voeren van eigen kwaliteitsbeleid en het afleggen van verantwoording aan leerlingen, ouders, 'ketenpartners' (met name de volgende schakel in de leerweg) en de relevante gemeenschap. Steekproefsgewijs of periodiek controleert de overheid, al dan niet via andere organisaties, of het gevoerde kwaliteitsbeleid ook daadwerkelijk tot transparantie en verbeteringen heeft geleid. Waar dat niet het geval is, bestaat de mogelijkheid tot ingrijpen.

Rol van de ouders

Daar waar de publieke middelen ontoereikend zijn om dat te doen, moeten mogelijkheden worden geschapen om private gelden in te zetten. Investerings van ouders in de onderwijsinstelling van hun kind moeten worden gefaciliteerd en het bedrijfsleven moet meer mogelijkheden krijgen om beroepsgerichte opleidingen te ondersteunen. Zo kunnen ouders extra investeren in de ontwikkeling van hun kind door het onderwijsniveau van de gehele onderwijsinstelling te verhogen.

Daarnaast komt het ook nu al voor dat ouders voor hun kind geen passende onderwijsinstelling kunnen vinden. Het thuisonderwijs, discussies over reisafstand tot scholen in orthodox-christelijke kring, en het oprichten van scholen als De Kampanje in Amersfoort zijn hier voorbeelden van. Hier kiest D66 voor een pragmatische aanpak, omdat het om kleine aantallen onderwijsinstellingen en leerlingen gaat. Deze initiatieven en vernieuwingen moeten worden toegestaan, zolang aan de minimumeisen van de inspectie is voldaan en de vernieuwingen geen onaanvaardbaar risico voor de toekomst van de leerlingen inhoudt.

Rol van de overheid

Een van de belangrijkste rollen van de overheid is het toezien op de kwaliteit van het geleverde onderwijs, vooral in die sectoren waar een leerplicht geldt of waar de overheid een significant deel van het onderwijs bekostigt. Centraal in de visie op 'governance' binnen het onderwijs staat dat er op elk niveau verantwoordelijkheden, informatie en bevoegdheden met elkaar in evenwicht dienen te zijn.

Daarnaast is de al eerder genoemde 'architectuur' van het onderwijs een tweede belangrijke taak van de overheid waar het gaat om het onderwijs. Met het onderwijsveld samen moet worden gekomen tot vastgelegde leerroutes die duidelijkheid verschaffen waar het gaat om selectie en allocatie in relatie tot de arbeidsmarkt, maar tegelijkertijd ruimte scheppen aan ieder individu om zijn eigen weg te bepalen.

Wat verder ter tafel kwam

De onderwerpen die het Onderwijspanel van de Permanente Programmacommissie kon behandelen waren eindig binnen de gegeven tijdsaders. Een volgend panel (of welke opzet door de partij ook gekozen wordt) zal deze punten mee gaan nemen en verder uit gaan werken. Dit stuk pretendeert dan ook niet af te zijn, juist verre van dat. Het is een begin.

- **Het profijtbeginfel**
- **Rol van de overheid als financier**
- **Rol van de gemeente**
- **Rol van de arbeidsmarkt, werkgevers en werkgeversorganisaties**
- **Rol van de ouders**
- **Bijzonder onderwijs en godsdienstonderwijs**
- **Spijbelproblematiek**
- **Vroegtijdige schooluitval**
- **Het leven lang leren**
- **Selectie aan de poort**
- **Internationalisering**
- **Wie bepaalt en handhaaft docentkwalificaties?**
- **Schoolvakanties (duur, relatie met werkdruk)**